

برگ‌هایی از ادبیات فارسی هود در کتاب‌خانه مسجد اعظم قم

حیدر عیوضی (عماد)*

چکیده

فارسی هود شاخه‌ای از ادبیات فارسی به شمار می‌رود و سابقه آن به حضور یهودیان پس از اسارت بابلی در ایران برمی‌گردد. یهودیان ساکن در ایران، علاوه بر آرامی و عبری، به فارسی نیز سخن می‌گفتند و برخی از نویسندگان آنها متونی را به زبان فارسی با الفبای عبری و گاهی برعکس (به زبان عبری با الفبای فارسی) می‌نوشتند که امروزه زبان‌شناسان این متون را «فارسی هود» می‌نامند. در این مقاله، نسخه خطی کتاب دانیال را که نمونه‌ای از این ادبیات است و در کتاب‌خانه مسجد اعظم قم نگهداری می‌شود بررسی می‌کنیم. این نسخه به زبان عبری و الفبای فارسی است و نویسنده ناشناس آن ترجمه فارسی را نیز به صورت زیرنویس و تحت‌اللفظی نگاشته است. در مقایسه با دیگر ترجمه‌های موجود از کتاب دانیال مشخص شد که این ترجمه مستقل است.

کلیدواژه‌ها: ادبیات فارسی هود، کتاب دانیال، یهودیت.

---

* دانشجوی دکتری مطالعات تطبیقی ادیان گرایش الاهیات مسیحی، دانشگاه ادیان و مذاهب heidareyvazi@yahoo.com
از دوست ارجمندم، حسین متقی، بابت مطالعه مقاله و ارائه پیشنهادهای سودمند ممنونم.
[تاریخ دریافت: ۹۲/۷/۲۲؛ تاریخ پذیرش: ۹۲/۱۰/۱۶]

مقدمه

... و زیر آفتاب هیچ چیز تازگی ندارد
(جامعه، ۱: ۹).

کتاب‌خانه مسجد اعظم قم ۴۲۰۰
مجلد نسخه خطی به زبان‌های عربی،
فارسی، ترکی و اردو و بیش از ۸۰۰۰۰
جلد کتاب چاپی دارد که قریب ۹۰۰۰
نسخه آن کتب چاپ سنگی و سربی
است. بیشتر این کتاب‌ها وقفی و اهدایی
است.^۱ حسین متقی تحقیق عالمانه‌ای
درباره فهرست‌های مختلفی که از بخش

مخطوطات این کتاب‌خانه تهیه شده، در اثر ماندگار خود با عنوان *فهرست‌نامه ایران*
ارائه کرده است (متقی، ۱۳۹۱: ۳۵۲-۳۵۴). فهرست کتب چاپ سنگی را نیز مجید غلامی
جلیسه و نگارنده در دست انتشار دارند. در میان مخطوطات این کتاب‌خانه بیش از
یکصد نسخه به لحاظ خط مؤلف، تذهیب و قدمت جزء نفایس محسوب می‌شوند که
صحیفه دانیال نبی (کتاب دانیال) در زمره آنهاست. این کتاب بدون تاریخ، به زبان
عبری و با الفبای فارسی است.

۱. معرفی دانیال نبی

دانیال نامی عبری است که معنای آن در لغت چنین است: «خدا داور من است»
(דָּאִיֵּל: Dāniel = دانی‌ال). وی یکی از انبیای بزرگ بنی‌اسرائیل است که از تاریخ وی جز
آنچه در کتاب دانیال (کتاب بیست‌وهفتم از مجموعه عهد عتیق) برمی‌آید چندان
اطلاعی در دست نیست. دانیال (حدود ۶۰۵ تا ۵۳۷ قبل از میلاد) از قبیله یهودا و احتمالاً از
خاندان سلطنتی یهوایم بود که در سن جوانی، در سال سوم سلطنت یهوایم پادشاه،
به همراه دیگر جوانان یهودی، به اسارت گرفته شد و به دربار نبوکد نصر در بابل انتقال
یافت (دانیال، ۱: ۳-۶). پس از استیلای ایرانیان بر بابل، وی در دربار هخامنشیان صاحب
منصب بوده است. سرانجام در سال سوم سلطنت کوروش (۵۳۶ ق.م.) درگذشت.

حزقیال نبی از وی به عنوان حکیم یاد می‌کند (حزقیال، ۲۸: ۳) و او را در زمره انسان‌های شایسته‌ای چون نوح و ایوب قرار می‌دهد (حزقیال، ۱۴: ۱۴، ۲۰). عیسی مسیح نیز در متی (۲۴: ۱۵) به نبوت وی اشاره می‌کند. در عهد عتیق «دانیال» نام فرزند دوم داوود پادشاه نیز هست که در جبرون به دنیا آمد، مادرش آبیحایل کرم‌لیه است (اول تواریخ، ۳: ۱)؛ همو در دوم سموئیل (۳: ۳) کیلاب خوانده شده است (هاکس، ۱۳۸۳: ۳۶۶). منابع اسلامی حکایت از این دارند که مقبره دانیال نبی واقع در شوش همواره مورد احترام ساکنان این منطقه بوده، در ایام قحطی به ایشان توسل می‌جستند. در واقعه فتح ایران، ابوموسی اشعری هنگام عبور از این منطقه وقتی با قبر ایشان مواجه شد و از هویت آن پرسید، بومیان منطقه گفتند که این مقبره دانیال نبی است. ابوموسی این خبر را به خلیفه وقت نوشت و دستور یافت قبر ایشان را ترمیم کنند (بلاذری، ۱۳۷۹: ۳۶۷).

۲. جایگاه کتاب دانیال در عهد عتیق

کتاب مقدس به دو بخش عهد عتیق و عهد جدید تقسیم می‌شود؛ بخش نخست آن مورد اتفاق یهودیان و مسیحیان است و بخش دوم تنها مورد قبول مسیحیان است. عهد عتیق مجموعه‌ای متشکل از ۳۹ کتاب است. واژه «عهد، میثاق یا پیمان» ترجمه کلمه عبری «ברית / בְּרִית» است. منظور از این «عهد» میثاق خداوند با نبی ایشان، حضرت ابراهیم است (پیدایش، ۱۷: ۱-۱۴). یهودیان معتقدند عهد عتیق حدود ۳۴۰۰ سال پیش با موسی آغاز شد و حدود ۲۴۰۰ سال قبل با کتاب ملاکی نبی پایان یافت. این کتاب بر اساس عقیده یهودیان به سه قسمت تقسیم می‌شود:

الف. تورا (תּוֹרָה)؛ تورا به عبری همان تورات است که خود مشتمل بر پنج کتاب پیدایش، خروج، لاویان، اعداد و تثبیه است. یهودیان معتقدند خداوند این پنج کتاب را به واسطه موسی و در تاریخ ۲۴۴۸ عبری^۲ برابر با ۱۳۱۲ ق.م. به قوم بنی‌اسرائیل اعطا کرد.

ب. نوئیم یا نبئیم (נְבִיאִים)، که همان کتب انبیاست. در عهد عتیق دو گونه نبی سراغ داریم: نخست انبیایی از قبیل سموئیل، ناتان، الیاس و الیسع که رسالت شفاهی داشتند. گونه دوم انبیایی هستند که نوشته‌هایی از خود بر جای گذاشتند. این دسته از انبیا شاگردان یا شنوندگانی داشته‌اند که گفتارهای آنان را در کتاب‌هایی می‌نوشتند. در این

میان، چهار نبی «انبیای بزرگ» نامیده می‌شوند. علت این نام‌گذاری بزرگ بودن حجم کتاب‌های آنهاست: اِشعیا، اِرمیا، حزقیال و دانیال. همچنین دوازده نبی دیگر را که کتاب‌های کوچک بر جای گذاشته‌اند «انبیای کوچک» می‌خوانند: هوشع، یوئیل، عاموس، عوبدیا، یونس، میکاه، ناحوم، حَبَقُّوق، صفنیا، حجی، زکریا و ملاکی. در سنت یهودی، گاهی انبیا را «وجدان بنی‌اسرائیل» نامیده‌اند، زیرا ایشان گناهان قوم، به ویژه گرایش آنها به شرک و نفاق، را نکوهیده‌اند (توفیقی، ۱۳۷۹: ۳۵).

ج. کتوبیم (פְּתוּבִים)، یا همان نوشته‌ها؛ مجموعه‌ای متنوع با موضوعاتی مانند نیایش‌های شاعرانه، داستان‌ها، عبارات حکیمانه و ترانه‌ها که بیانگر فرهنگ، تاریخ و ادبیات یهودیت باستان هستند. این کتاب‌ها مجموعه سوم و پایانی نسخه عبری عهد عتیق را تشکیل می‌دهند. مجموعه «کتوبیم» عبارت‌اند از: مزامیر، غزل‌غزل‌ها، امثال، ایوب. یهودیان با استفاده از حروف اول این سه گروه کتاب‌ها، یعنی (ت) از واژه «تواره»، (ن) از کلمه «نوئیم» و (خ) از کلمه «کتوبیم»، واژه اختصاری «تنخ = תנ"ך» را بر مجموعه عهد عتیق اطلاق می‌کنند.

بر این اساس، کتاب دانیال جزء مجموعه دوم، یعنی کتب انبیاست. نام دانیال به عنوان صاحب اثر در قسمت‌های مختلفی مثل ۲: ۹ و ۲: ۱۰ دیده می‌شود. تعبیر «پسر انسان» که در این کتاب آمده، یکی از شخصیت‌های مبهم در کتاب مقدس است که همواره مورد اختلاف پژوهش‌گران بوده است. به گفته این کتاب، به نشانه فرا رسیدن روز خداوند، پسر انسان از آسمان فرو خواهد آمد و ملکوت الهی را بر پا خواهد ساخت (دانیال، ۷: ۱۳؛ متی، ۲۴: ۳۰، ۲۴: ۶۴). موضوع اصلی کتاب «حاکمیت خدا» است: خدای تعالی بر ممالک آدمیان حکمرانی می‌کند (۵: ۲۱). رؤیای دانیال همیشه نشان‌دهنده خدا به عنوان خدایی فاتح و پیروزمند است (۲: ۴؛ ۴: ۱۷؛ ۷: ۱۴، ۲۶-۲۷؛ ۱۱: ۴۵؛ ۱۲: ۱۳).

نکته‌ای که باید به آن توجه داشت این است که آنچه در منابع اسلامی با عنوان «کتاب دانیال»، و «ملحمه دانیال» از آن سخن رفته و به علوم غریبه و پیش‌گویی‌هایی درباره آینده مربوط می‌شود غیر از «کتاب دانیال»ی است که جزء کتاب مقدس به شمار می‌رود؛ هرچند نمی‌توان ارتباط آنها را با یکدیگر انکار کرد (نک: صادقی، ۱۳۸۴: ۱۴-۱۹).

۳. محتوای کتاب دانیال

معمولاً کتاب دانیال را به دو بخش تقسیم می‌کنند: شش باب اول را در بخش «تاریخ» می‌گنجانند و شش باب بعدی را در بخش «نبوت/پیش‌گویی». در بخش نخست، دانیال رؤیاهای پادشاهان را تأویل می‌کند، اما در بخش دوم خود صاحب مکاشفه است و فرشته الاهی تفسیر آنها را بر ایشان بیان می‌کند.

بخش نخست (فصل‌های ۱-۶): این فصل متضمن شش داستان از سوانح زندگی دانیال و سه تن از دوستانش به نام‌های حَنَنیا، می‌شاییل و عَزْرِیا است. نخست سرگذشت خود دانیال و دوستانش طرح می‌شود که به دستور نبوکد نصر به اسارت گرفته شده، به شهر بابل منتقل شدند. آنها زبان کلدانی را فرا گرفتند، اما از خوردن خوراک پادشاه و نوشیدن شراب خودداری کردند تا نجس نشوند. نبوغ دانیال و دوستانش موجب تقرب آنها نزد پادشاه شد. وزیر دربار، دانیال و دوستانش را به اسامی کلدانی مسمّا کرد و دانیال را بَلطَشَصَّر (Lord of straitened's treasure) نامید (۱: ۷). نخستین واقعه‌ای که سبب نفوذ دانیال شد تعبیر خواب نبوکد نصر در دومین سال سلطنت وی بود که در نتیجه آن پادشاه، دانیال و دوستانش را به عنوان مدیران بخش‌هایی از بابل برگزید. بعدها، پادشاه از آنها درخواست کرد در برابر مجسمه‌ای که جهت پرستش نهاده بود سجده کنند، اما آنها امتناع ورزیدند. پادشاه دستور داد سه دوست دانیال را در آتش بسوزانند، ولی به اراده خداوند آتش آنها را نسوزاند و پادشاه از خدای یهودیان در شگفت ماند (۳: ۱۹-۳۰).

دانیال خواب دیگر پادشاه را درباره درخت بزرگی که قطع شده بود تعبیر کرد (۴). در زمان بَلطَشَصَّر نوشته‌ای که دست غیبی بر دیوار قصر شاه نوشته بود را خواند (۵)، و بَلطَشَصَّر او را خلعت داد و خود، در همان شب به دست کلدانیان به قتل رسید (در حدود سال ۵۳۸ ق.م). دانیال به دلیل سعایت حاسدان و پایداری در دین خود به کنام شیران افکنده شد، اما خداوند او را رهایی داد و همچنان در مشاغل عالی باقی ماند (۶).

بخش دوم (فصل‌های ۷-۱۲): در این بخش، شخصیت دانیال کاملاً تغییر می‌کند. وی حکیمی ترسیم می‌شود که رؤیاهای او را تعبیر می‌کند و شاهان را از اسرار و رموز حکومتشان آگاه می‌ساخت. همچنین از وزیری که قربانی دسیسه‌های رقیبان خود می‌شد به کسی تبدیل می‌شود که خود صاحب رؤیا و مکاشفه است. این بار دیگر خود

دانیال است که خواب‌های وحشتناک می‌بیند و فرشتگان خواب‌هایش را تعبیر می‌کنند. نیمه اول کتاب که راجع به حوادث دوران تبعید بابلی بود، به طور ناگهانی در نیمه دوم به موضوع دیگر کشیده می‌شود و قرائن به روشنی نشان می‌دهد که این بخش به قرن دوم قبل از میلاد یعنی دوره تسلط یونان، مربوط می‌شود.

در رؤیای نخست، قدرت‌های چهارگانه بزرگ و سرکش آن روزگار را به صورت وحوش عظیم می‌بیند که سرانجام سقوط می‌کنند. تعبیر «وحوش عظیم» درباره پادشاهان به روشنی نشان می‌دهد که نویسنده به جریان‌های سیاسی عصر خود توجه داشته است. نه دانیال از اسامی آن چهار پادشاه چیزی می‌پرسد و نه فرشته مفسر چیزی در این باره می‌گوید، اما بیشتر مفسران گفته‌اند که آن چهار عبارت‌اند از پادشاهان بابل، ماد، فارس و یونان (توفیقی، ۱۳۸۴: ۱۶۷/۱). در پایان «پسر انسان» فراز بر ابرهای آسمان فرود می‌آید و ملکوت و سلطنت جاودان را برای «قدیسان خداوند» به ارمغان می‌آورد. در اینجا نیز از متن فهمیده می‌شود که منظور از «قدیسان» بنی‌اسرائیل است (دانیال، ۷).

اما در رؤیای دوم، قدرت بزرگ را همانند بزی کوهی می‌بیند که شاخ بزرگی دارد؛ البته شاخ آن می‌شکند و به جایش چهار شاخ دیگر درمی‌آید. بعد شاخ کوچک‌تری می‌روید که همان آنتیوکوس اپیفانس است. بز کوهی با قوچی می‌جنگد که دو شاخ دارد و یکی از دیگری بلندتر است (۸). رؤیای سوم پیامی است که جبرائیل برای دانیال می‌آورد. این پیام به ظهور ماشیح مربوط می‌شود که پس از ۴۹ سال محقق خواهد شد. ناگفته نماند که اعداد و ارقام موجود در این باب (۸) کاملاً رمزی است و همواره مورد بحث و مناقشه مفسران کتاب مقدس بوده است.

رؤیای چهارم که طولانی‌ترین رؤیاهاست، پیام‌هایی از سوی خداوند است که بر محبت او نسبت به مؤمنان قوم خویش تأکید دارد. این رؤیا او را از حوادث آینده مطلع می‌کند: از زمان سومین سال حکومت کورش تا لحظه رهایی قوم اسرائیل. او در خواب می‌بیند که پس از کورش سه تن از پادشاهان ایرانی حکومت خواهند کرد، اما یونانیان به رهبری اسکندر کبیر جای آنان را خواهند گرفت. در ادامه دانیال به شرح و تفصیل جنگ‌ها و حوادث گوناگون در میان پادشاهان یونان و حوادث آینده به صورت رمزی می‌پردازد (۹-۱۲).

۴. ادبیات مکاشفه‌ای در کتاب دانیال

ادبیات مکاشفه‌ای یکی از سبک‌های ادبیات کهن است که بین سال‌های ۵۰۰ قبل از میلاد تا ۱۰۰ بعد از میلاد نزد یهودیان و مسیحیان رایج بود. محتوای این متون پیش‌گویی از آینده با استفاده از نمادها و رموز بسیار پیچیده است و دوره‌های مختلفی داشته است (ابراهیمی سرو علیا، خواص، ۱۳۸۹: ۱۱۵-۸۳). از زمانی که انسان از ظلم و جور ستم‌کاران به یک منجی روی آورد، این ادبیات نیز رواج یافت. یهودیان نیز آمال و آرزوهایی خود را در قالب اشارات و رموز بیان می‌کردند. در واقع، این قبیل متون واکنش به دوره شکنجه و ظلم بوده است. سبک مکاشفه‌ای در میان یهودیان تازگی نداشت، بلکه نمونه‌هایی از آن در کتاب ارمیای نبی و حزقیال نبی دیده می‌شود، اما کیفیت آنچه در مکاشفه دانیال وجود دارد، در مقایسه با مکاشفه‌های پیشین و هم‌عصر آن، بسیار پررنگ، عینی و جدی‌تر می‌نماید.

کتاب دانیال در عهد عتیق و کتاب مکاشفه یوحنا در عهد جدید بهترین نمونه این ادبیات مکاشفه‌ای محسوب می‌شوند که با توسل به تمثیل و رمزهای پیچیده، توجه خواننده را به سرنوشت این جهان و فرا رسیدن «روز خداوند» جلب می‌کنند. به طور کلی، ادبیات مکاشفات یوحنا، ادبیات حکومت‌ستیزانه است و بیشتر، مردم و صالحان هستند که حضور دارند، نه فقط افراد دولتی و حکومتی. در حالی که در کتاب دانیال در پرتو اصلاح حاکمان، فرمان‌الاهی تحقق می‌پذیرد. کتاب دانیال در میان مجموعه عهد عتیق نخستین کتابی است که در آن به رستاخیز و زندگی پس از مرگ تصریح شده است، این زندگی برای همه نیکوکاران و بدکاران خواهد بود (۱۲: ۲). همچنین در این سفر اشاره زیادی به فرشتگان شده است و اینکه هر قومی فرشته‌ای دارد و میکائیل فرشته بنی‌اسرائیل است (۱۲: ۱).

۵. زبان اصلی کتاب دانیال: عبری یا آرامی؟

زبان اصلی کتاب دانیال آرامی است و بعدها به عبری ترجمه شد؛ چه اینکه بیشتر یهودیان در آن دوره به زبان آرامی سخن می‌گفتند. شواهد متعددی از متن عبری موجود مؤید این ادعاست. برای مثال، در فقره ۱۲: ۸ دانیال چنین می‌گوید: «من شنیدم اما درک نکردم. پس گفتم: ای آقایم $\text{אֱלֹהֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל}$ این امور چه خواهد شد». واژه عبری در

این جمله به معنای «پایان» و «سرانجام» است. اما این واژه در اینجا کاملاً بی‌معنا و نابجاست. چه اینکه دانیال در پی تفسیر و توضیح شنیده‌هایش است. به علاوه، نمونه‌ای که در ۵: ۱۲ آمده این احتمال را تقویت می‌کند که واژه عبری אַרְאָמַי جایگزین واژه آرامی אַרְאָמַי شده که به معنای تفسیر و توضیح است؛ در واقع، متن آرامی به این شکل بوده است: «من شنیدم اما درک نکردم. پس گفتم ای آقایم! تفسیر این امور چه می‌شود، نه پایان این امور، چنان‌که در ترجمه عبری آمده است». به عبارت دیگر، واژه آرامی «אַרְאָמַי» به معنای «تفسیر، توضیح» به واژه عبری «אַרְאָמַי» به معنای «سرانجام، پایان» ترجمه شده است، و این در واقع بدخوانی این دو واژه نزدیک به هم است. در این خصوص شواهد فراوانی وجود دارد که در برخی منابع بررسی شده است (Ginsberg, 2007: 5/424). این اشتباه در نسخه حاضر نیز دیده می‌شود که در تصویر ذیل مشهود است.

۶. ادبیات فارسی هود

در کتاب مقدس، به ویژه در اسفار استر، دانیال، نحمیا و ... شواهد تاریخی و واژگانی فراوانی درباره حضور یهودیان از سده شش قبل از میلاد در ایران یافت می‌شود. این حضور دیرینه به مرور زمان منجر به خلق آثار متقابل فرهنگی - مذهبی شد. زبان مذهبی یهودیان، زبان عبری است که در تقسیمات زبان‌شناختی شاخه‌ای از زبان آرامی به شمار می‌رود. باید توجه داشت که زبان عربی نیز در همین شاخه قرار

دارد. از زمان تسلط امپراتوری آشور (۷۳۲ ق.م.) بر فلسطین، و مدت‌ها پس از تصرف بابل به دست هخامنشیان (۵۳۹ ق.م.) زبان آرامی زبان تجاری و رسمی در منطقه خاورمیانه بوده است. راز غلبه سریع زبان و خط عبری در ایران در دوران اسلامی را باید در این پیشینه طولانی جست (شهبازی، ۱۳۷۷: ۳۰۰/۱).

یهودیان همواره از محیط‌های مختلف فرهنگی - مدنی تأثیر پذیرفته‌اند و این تأثیرپذیری در سبک‌های ادبی مختلفی که در زبان عبری به وجود آمده، نمایان شده است. برای مثال، یهودیان عراق فراوان به عبری - عبری می‌نوشتند، یهودیان آلمان به یدشی (عبری - آلمانی) و یهودیان ایران به عبری - فارسی یا همان فارسی‌هود.

نخستین سند مکتوب از ادبیات فارسی‌هود (Judeo-Persian) نامه‌ای است که اورل استاین (Aurel Stein) در رأس یک گروه باستان‌شناسی در یکی از ایالت‌های چین کشف کرد. این سند، نامه بازرگانی یهودی است که در ۳۷ سطر نگاشته شده و در آرشیو کتاب‌خانه سلطنتی بریتانیا نگهداری می‌شود. سند دیگر کتیبه کوچکی است که در تنگه «ازو» واقع در افغانستان کشف شده و تاریخ آن ۱۰۶۴ سال اسکندری (۷۵۲ م.) است (نتصر، ۱۹۹۹ ب: ۸۳/۳ - ۱۴۳).

تا جایی که اطلاع داریم، جامباتیستا وچیتی (Giambattista Vecchietti) (۱۵۵۲-۱۶۱۹ م.)، جهان‌گرد و سیاست‌مدار ایتالیایی نخستین کسی است که در ۱۶۰۶ م. نسخه‌های فارسی تورات به سبک فارسی‌هود را از مشرق‌زمین جمع‌آوری و به کتاب‌خانه‌های اروپا (مخصوصاً پاریس و واتیکان) منتقل کرد. والتر فیشل، استاد دانشگاه برکلی ایالت کالیفرنیا، تحقیق عالمانه‌ای درباره فهرست این نسخه‌ها در کتاب‌خانه‌های مذکور انجام داده است.^۳ اما در خصوص هویت این نوع ادبیات و تأثیر آن باید از دو پژوهش‌گر دیگر، ژیلبر لازار (Gillbert Lazard) و آمنون نتصر (Amnon Nezer) نیز یاد کرد که هر یک تحقیقات گسترده‌ای در این باب داشته‌اند و پژوهش‌های آنها مبنای تحقیقات معاصر است (نک: نتصر، ۱۹۹۹ ب).

در مقابل ۳۲ حرف فارسی، زبان عبری تنها ۲۲ حرف دارد. این کمبود هرچند در خوانش نسخه حاضر مشکلی ایجاد نمی‌کند، اما در خواندن و نوشتن با الفبای عبری (فارسی‌هود از نوع اول) مشکلاتی بروز می‌کند. مبدعان این ادبیات برای جبران این کمبود، بر روی پاره‌ای از حروف عبری علایمی قرار می‌دادند. البته نباید این علایم را

با نقطه‌ها و خطوطی که در کتابت عبری جنبه اعراب دارد، اشتباه کرد. در جدول ذیل برخی از این معادل‌ها ذکر شده است (نتصر، ۱۹۹۹: ۴۷/۱-۴۸):

حروف فارسی	معادل عبری	مثال
ث	ת'	ת'אֵיֶת : ثابت
ج	ג'	ג'וֹד : موجود
چ	ך'	ך'ה : بچه
ذ	ד'	ד'לִיד : لذیذ
ژ	ז'	ז'אֵלָה : زاله
ض	צ'	צ'אֵמֶן : ضامن
ظ	ט'	ט'מִלּוֹם : مظلوم
غ	ג'	ג'אֵג : چراغ

همچنین درباره متون و اسناد عبری - پهلوی، عبری - عربی، و عبری - بربر در برخی منابع اطلاعات ارزشمندی ارائه شده است (Lazard, 1997: 4/ 299-313).

۷. نسخه کتابخانه مسجد اعظم از کتاب دانیال

در فهرست نسخه‌های خطی این کتابخانه مشخصات نسخه «صحیفه دانیال» به صورت کاملاً اجمالی ارائه شده است (استادی و دیگران، ۱۳۸۹: ۶۷/۴-۶۸، ش ۲۱۹۵). در سراسر رساله متأسفانه هیچ‌گونه اطلاعی درباره کاتب یا دیگر اشخاص تأثیرگذار دیده نمی‌شود. نسخه در ۲۱ برگ و در قطع وزیری است. به جز صفحه نخست، که متن و ترجمه هر دو به رنگ مشگی است، در سایر صفحات متن به رنگ مشگی و ترجمه فارسی به رنگ قرمز کتابت شده است. شماره باب‌های کتاب به عربی است. با مقایسه‌ای که میان ترجمه فارسی این اثر و دیگر ترجمه‌های فارسی کتاب مقدس صورت گرفت مشخص شد که این ترجمه‌ای مستقل است و نویسنده از ترجمه‌های دیگر استفاده نکرده، بلکه ترجمه مستقیم از عبری به فارسی است.

طبق جدول ذیل، نسخه حاضر مطابق الگوی شماره ۲ (متن اصلی و ترجمه) است.

دانیال ۱: ۱

۱.	متن عبری	בְּשֵׁנַת שְׁלוֹשׁ, לְמַלְכוּת יְהוֹיָקִים מֶלֶךְ-יְהוּדָה--בָּא נְבוּכַדְנֶאצַּר מֶלֶךְ-בָּבֶל יְרוּשָׁלַם, וַיִּצַר עֲלֶיהָ.
۲.	متن (فارسی‌هود با الفبای فارسی):	بشنت شالوش، لملخوت یهوایقیم ملخ یهوداه باه نبوکد نصر ملخ باول یروشالم و یاصر عالیها.
۳.	ترجمه	در سال سوم از پادشاهی یهوایقیم که پادشاه یهود بود آمد بخت النصر پادشاه بابل به شهر بیت‌المقدس و محاصره کرد آن را.
۳.	فارسی‌هود با الفبای عبری	דר של שום שלטנת יהויקים פדשה יהודה, נבוכד נצר פדשה بבל בה אנרשלים אמה, אן را מהאצרה נמוד*.
۴.	ترجمه قدیم	در سال سوم سلطنت یهوایقیم پادشاه یهودا، نبوکدنصر پادشاه بابل به اورشلیم آمده، آن را محاصره کرد.

* این متن همان ترجمه قدیم است، اما با الفبای عبری؛ به عبارت دیگر، کسی که تنها با الفبای عبری آشنا باشد می‌تواند این متن را بخواند و متوجه معنای آن شود. متن حاضر بر اساس نسخه‌ای از کتاب مقدس است که تماماً به این سبک بوده و در ۱۹۰۷ در لندن منتشر شده است. نسخه‌ای از آن در کتاب‌خانه ماساچوست آمریکا نگهداری می‌شود و فایل عکسی آن از سایت این دانشگاه قابل دریافت است. کتاب دانیال به همراه کتاب‌های استر، عزرا، نحمیا، اول تواریخ و دوم تواریخ در جزء پنجم این مجموعه قرار دارد.

دعای دانیال ۹: ۷، ۱۸-۱۹

۱.	متن عبری	לך אֵד נְי הַצְדָקָה, וְלָנוּ בְנֵשֶׁת הַפְּנִים ... הִטָּה אֵל הַי אֲזַנְךָ, וְשָׁמַע--פִּקְחָה (פִּקְחָה) עֵינֶיךָ וְרָאָה שׁ מִמֵּתֵינוּ, וְהַעִיר אֶשֶׁר-נִקְרָא שְׁמֶךָ עֲלֵינוּ: כִּי לֹא עַל-צְדָקָתֵינוּ, אֲנַחְנוּ מִפִּילִים תַּחֲנוּנֵינוּ לִפְנֶיךָ--כִּי, עַל-רַחֲמֶיךָ הַרְבִּים. אֵד נְי שְׁמֵעָה, אֵד נְי סְלָחָה, אֵד נְי הַקְּשִׁיבָה וַעֲשֵׂה, אֵל-תַּאֲחָר: לְמַעַן אֵל הַי--כִּי-שְׁמֶךָ נִקְרָא, עַל- עִירְךָ וְעַל-עַמְּךָ.
----	----------	---

<p>لِخَا اَدُونَاي هَصِيْدَاقَاه، وَ لَانُو بُشِيْت هَيَانِيْم ... هَطَّه اَلْهِي اَزِنخَا (اَدْنِيخَا) وَ شَمَم، بَقَّه عَيْنِيخَا وَرْتَه شَمَمْتِيْنُو وَهَا عَيْر اَشْر نِقْرَاء شَمخَا عَلِيْهَا : كِي لَا عِل صِدْقْتِيْنُو اَنْخُو مَيِيْلِيْم تَخُونُو (لِفَانِيخَا)،* كِي عِل رَجْمخَا هَارِيْم. اَدْنَاي شِيْمَاعَا! اَدُونَاي سِيْلَاحَاه! اَدُونَاي هَقْشِيْبَاه (هَقْشِيْوَاه) وَ عَسِيْه اَل تَاخَر لِمَعْنَخَا اَلْهِي كِي شِيْمخَا نِقْرَاء عِل عَيْرخَا وَ عِل عَمخَا.</p>	<p>متن: صفحه ۳۱، خط ۶-۵ صفحه ۳۲، خط ۱۰-۱۱ صفحه ۳۳، خط ۱-۲ ترجمه:</p>	<p>۲. سنتی فارسی</p>
<p>مر تو راست خدایا عدالت، و از ماست شرمساری روی‌ها ... میده ای خدای من گوش خود را و بشنو، بگشا چشم خود را و ببین پریشانی ما را و آن شهر که می‌خوانیم نام تو را بر آن: که نه بر عدالت‌های ما که ماییم افتادگان، بلکه بر نام‌های که بر رحمت تو رسیده‌اند بسیاران (غلط). خدایا بشنو خدایا ببخش خدایا گوش کن و بکن، به تأخیر می‌فکن به سبب خودت ای خدای من که نام تو را می‌خوانیم بر شره تو و بر قوم تو.</p>		
<p>אֵי כְּדַאנְד עֲדַאֲלַת אֶז אֶן תּו אֶשְׁתּוּן רַ שְׁוֹאֵי אֶז אֶן מֵא אֶשְׁתּוּ ... אֵי כְּדַאֲיִם גּוֹשׁ כּוּד רַא פֶּרַא גִיר וּבְשָׁנוּ וּגְשָׁמָן כּוּד רַא בְּאֶז כּוּן וְיַה כְּרַאבִי הָאֵי מֵא וְשָׁהֲרִי כִה בְּאַסְמ תּו מִסְמִי אֶסְתּוּ נִטְ'ר פֶּאמֵא, זִירַא כִה תְּצַ'רְעָאֵת כּוּד רַא נִה פֶּרַאֵי עֲדַאֲלַת כּוֹיֵשׁ בְּלַכֵּה פֶּרַאֵי רַחֲמַת הָאֵי בּוּרְקָ תּו בְּחֶצְ'וֹר תּו מִינְמַאִים. אֵי כְּדַאנְד בְּשָׁנוּ, אֵי כְּדַאנְד בְּיַאמוּרְזוּ, אֵי כְּדַאנְד אַסְתְּמַאעָ גְּמוּדַה בִּיה עֲמַל אֶנְר! אֵי כְּדַאֵי מִן בְּכָטֵר כּוּדַת תַּאכִיר מִנְמַא זִירַא כִה שְׁהַר תּו וְקוּם תּו בְּאַסְם תּו מִסְמִי מִיבַאשְׁנַד.</p>	<p>فارسی هود با الفبای عبری</p>	<p>۳.</p>

<p>ای خداوند عدالت از آن توست و رسوایی از آن ماست ... ای خدایم گوش خود را فراگیر و بشنو و چشمان خود را باز کن و به خرابی‌های ما و شهری که به اسم تو مسما است نظر فرما، زیرا که ما تضرعات خود را نه برای عدالت خویش بلکه برای رحمت‌های عظیم تو به حضور تو می‌نماییم (ترجمه آزاد و غیر پای‌بند به متن).*</p> <p>ای خداوند بشنو! ای خداوند بیامرز! ای خداوند استماع کرده، به عمل آور! ای خدای من به خاطر خودت تأخیر منما زیرا که شهر تو و قوم تو به اسم تو مسما هستند.</p>	<p>ترجمه قدیم</p>	<p>۴.</p>
---	-------------------	-----------

* در این فقره چند اشکال وجود دارد که توجه به آن ضروری است: الف. در آوانگاری عبری، کلمه «لغانیخا/ לְגַנִּיחָ» به معنای «در حضور تو»، افتاده و در ترجمه نیز نیامده است؛ ب. مهم‌تر از اشکال قبلی اینکه جمله پایانی در ترجمه فارسی کاملاً نامفهوم و نارساست؛ ج. در ترجمه قدیم نیز این جمله کاملاً مفهومی و به اصطلاح ترجمه آزاد شده است که خالی از اشکال نیست. بنابراین، با توجه به متن اصلی این ترجمه پیشنهاد می‌شود: «... به خرابی‌های ما و شهری که به اسم تو نامیده شده نظر فرما: و این نه به خاطر عدالت ما، که در حضورت متضرع و سرافکنده‌ایم، بلکه به خاطر رحمت‌های عظیم خودت».

دانیال ۱: ۱

<p>וְאֵנִי בְּשַׁנַּת אַחַת, לְדָרְיֹוֹשׁ * הַמֶּדִי--עֶמְדִי לְמַחְזִיק וְלְמַעֲזוֹז, לוֹ.</p>	<p>متن عبری</p>	<p>۱.</p>
<p>وَ أُنِّي بَشَنَتِ أَحَاتِ لِدَارِيَاوِشِ هَمَادِي هَمَادِي لَمَحْزِيْق وَلْمَاعُوْزُ لُوْ.</p> <p>و من در سال اول سلطنت داریاوش * مادی ایستادم به قوت و قوی بودن او.</p>		<p>۲. نسخه لا ص</p>
<p>דַּר סַאֵל אִוֵּל דְּרִיוֹשׁ מְדִי מִן יָזוּ אִיִּסְתְּאֵדָה בּוֹדֵם תָּא אוּ תָא אִסְתְּאֵר סְאִים וְקִנַּת דְּהֵם.</p>	<p>فارسی هود با الفبای عبری</p>	<p>۳.</p>
<p>و در سال اول داریوش * مادی، من نیز ایستاده بودم تا او را استوار سازم و قوت دهم.</p>	<p>ترجمه قدیم</p>	<p>۴.</p>

* نکته حائز اهمیت اینکه نسخه حاضر بر اساس نسخه مسورا است، چه اینکه اشتباه در آن نسخه در اینجا نیز دیده می‌شود. در نسخه مسورا چنین آمده: «و در سال اول داریوش مادی، من نیز ایستاده بودم تا او را استوار سازم و قوت دهم» (دانیال، ۱۱: ۱)، اما در ترجمه سبتواجینت یا هفتادین (Septuagint) چنین ذکر شده: «و در سال اول کورش، من نیز ایستاده بودم». در این آیه یک اشکال وجود دارد و آن اسم «داریوش مادی» در نسخه عبری است، در حالی که در ترجمه یونانی به جای «داریوش»، «کورش» ذکر شده که به لحاظ تاریخی «کورش» صحیح است.

نتیجه‌گیری

هم‌زیستی یهودیان و ایرانیان یکی از طولانی‌ترین هم‌زیستی‌ها در تاریخ قوم یهود است. بازتاب‌های تعامل این دو در کتاب مقدس (به ویژه اسفار استر، دانیال، نحمیا) و تلمود به روشنی نمایان است. در این میان، یکی از مهم‌ترین آثار این تعامل خلق ادبیات فارسی‌هود است که شاخه‌ای از ادبیات فارسی به شمار می‌رود، اما تاکنون مغفول مانده است. هرچند محور اصلی این ادبیات بر مضامین تاریخی و آموزه‌های دینی یهود دور می‌زند، اما ترجمه غزلیات و اشعار عرفانی عطار، سعدی، حافظ، مولوی و دیگران نیز در کنار سخنان پیامبران بنی‌اسرائیل به چشم می‌خورد، که تحت تأثیر فرهنگ ایران بوده است.

این مبحث از دهه‌های نخستین قرن بیستم برای نخستین بار توجه دانشمندان غربی را به خود جلب کرد. امروزه تعداد انگشت‌شماری از پژوهش‌گران اروپایی، به ویژه در زمینه زبان‌شناسی، درباره این آثار تحقیق می‌کنند. یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های آنها کشف معادل‌های واژگانی، شیوه‌های تلفظ و آوانوشت‌های به کار رفته در این متون است. شمار زیادی از این متون، اعم از نسخ خطی و چاپ سنگی، در کشور ایران وجود دارد، هرچند بسیاری از نفایس این نسخ در گذشته و حال به کتابخانه‌های پاریس، واتیکان، بریتانیا و کتابخانه سلطنتی برلین منتقل شده است. با این حال متون متعددی در کتابخانه‌های داخل همچون مرعشی نجفی، ملی، دانشگاه تهران و آستان قدس به جای مانده است. توجه به این متون یکی از بایسته‌های پژوهش است که می‌تواند از منظر زبان‌شناختی نیز ارزنده باشد.

صفحه نخست نسخه صحیفه دانیال

پی‌نوشت‌ها

۱. از جمله واقفان این آثار ارزشمند می‌توان به آیت‌الله العظمی بروجردی (۳۰۰۰ سنگی و خطی)، آیت‌الله مقدس اصفهانی (۲۰۰۰ چاپی و خطی)، آیت‌الله فرید اراکی (۲۰۰۰ چاپی) و سرانجام مجموعه اهدایی حاج محمد رمضانی (۴۰۰۰۰ چاپی و حدود ۳۰۰۰ خطی)، اشاره کرد.
۲. تقویم یهودیان شمسی - قمری است؛ یهودیان برای ثابت نگه داشتن ماه‌های قمری در فصول سال، هر سه سال یک بار، پس از ماه «آدار» یک ماه به نام «آدار شینی» (آدار ثانی) بر سال می‌افزایند و آن سال سیزده‌ماهه را عبور (آبستن) می‌نامند. سال آنها از ماه تشری در پاییز آغاز می‌شود و با افزودن عدد ۴۳۸۱ بر نیمه اول و ۴۳۸۲ بر نیمه دوم سال هجری شمسی، تاریخ عبرانی به دست می‌آید که مبدأ خلقت عام فرض می‌شود. بنابراین، سال ۱۳۹۱ تا ۲۵ شهریور با نیمه دوم سال ۵۷۷۲ عبرانی و از ۲۶ شهریور با نیمه اول سال ۵۷۷۳ عبرانی برابر است (توفیقی، ۱۳۷۹: ۱۱۳).
۳. نک.: فیشل، ۱۳۳۸، ص ۶۷۴-۶۸۰؛ قسمت دوم این مقاله در اردیبهشت ۱۳۳۹ شماره اول و قسمت

سوم در تیرماه ۱۳۳۹، ش ۲ همان نشریه منتشر شده است.

منابع

کتاب مقدس، ترجمه قدیم.

کتاب مقدس: ترجمه فارسی هود (۱۹۰۷). لندن: انجمن کتاب مقدس.

استادی، رضا؛ حسن‌زاده، صادق؛ طیار مراغی، محمود (۱۳۸۹). فهرست نسخه‌های خطی کتاب‌خانه مسجد اعظم قم، قم: نشر برگزیده.

ابراهیمی سرو علیا، عبدالحسین؛ خواص، امیر (۱۳۸۹). «نقد و بررسی ادبیات مکاشفه‌ای در آیین یهود»، در: معرفت ادیان، س ۱، ش ۳، ص ۸۳-۱۱۵.

بلاذری، احمد بن یحیی (۱۳۷۹). فتوح البلدان، قاهره: مکتبه لجنة البیان العربی.

توفیقی، حسین (۱۳۷۹). آشنایی با ادیان بزرگ، تهران: طه.

توفیقی، حسین (۱۳۸۴). یهودیت، مسیحیت و اسلام، چاپ اول، قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.

خلیلی، علی (۱۳۸۰). «صد نسخه نفیس»، در: پیام حوزه، ش ۳۱، ص ۱۰۶-۱۱۲.

فیشل، والتر (۱۳۳۸)، «ترجمه‌های فارسی تورات و انجیل» (۱)، ترجمه: احمد آرام، در: راهنمای کتاب، ش ۵، ص ۶۷۴-۶۸۰.

شهبازی، عبدالله (۱۳۷۷). زرسالاران یهودی و پارسی، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

متقی، حسین (۱۳۹۰). فهرست‌نامه ایران، تهران: کتاب‌خانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

نتصر، امنون (۱۹۹۹ الف). «سیری در ادبیات یهود ایران»، در: پژوهش‌نامه یهود ایران (پاد یاوند)، لس‌آنجلس: انتشارات مزدا.

نتصر، امنون (۱۹۹۹ ب)، پژوهش‌های یهود ایران: پاد یاوند، ج ۱-۳، لس‌آنجلس: انتشارات مزدا.

هاکس، جمیز (۱۳۸۳). قاموس کتاب مقدس، تهران: اساطیر.

صادقی، هادی (۱۳۸۴). «کتاب دانیال»، در: کتاب ماه دین، ش ۹۷-۹۸، ص ۱۴-۱۹.

Lazard, G. (1997). *The Encyclopedia of Islam*, Leiden: Brill.

Ginsberg, Harold Louis (2007). *Encyclopaedia Judaica*, New York: Second Edition.